

سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی، کدام یک برای اقتصاد مطلوب‌تراند؟

نادر مهرگان* / حسن دلیری**

چکیده:

در طول تاریخ زندگی جمعی انسان، مشارکت و تعامل بین افراد حائز اهمیت بوده است. دانشمندان، از دهه ۶۰ میلادی، به اهمیت این قدرت در جامعه پی برده و آن را «سرمایه اجتماعی» نامیدند. علی‌رغم آثار فراوان مثبتی که این سرمایه دارد، در بسیاری موارد موجب ایجاد نزاع و رویارویی در جوامع شده است. علاوه بر این، با انباشت سرمایه اجتماعی، هیچ ضمانت اجرایی برای پایبندی افراد به قوانین موجود در گروه وجود ندارد. در این راستا، مشکلات رفتاری همچون سواری مجانی، کژگزینی، کژمنشی و پیگیری کورکورانه منافع گروه در قالب گروه‌خواهی شکل می‌گیرد. این امر حاکی از شکست این باور است که «سرمایه اجتماعی یک خوبی مطلق است». این نوشتار، با استفاده از روش تحلیلی به معرفی مفهوم «سرمایه مذهبی» با تأکید بر مذهب اسلام، می‌پردازد. فرضیه مقاله آن است سرمایه مذهبی علاوه بر دارا بودن فواید موجود در سرمایه اجتماعی، نقصان‌های آن را ندارد. از این رو، اقتصاد با پیگیری انباشت سرمایه مذهبی قادر خواهد بود به کارایی بیشتری دست یابد. واژگان کلیدی: سرمایه مذهبی، سرمایه اجتماعی، سواری مجانی، کژگزینی، کژمنشی.

mehregannader@yahoo.com

H.daliri@basu.ac.ir

* دانشیار اقتصاد، دانشگاه بوعلی سینا.

** دانشجوی دکترای اقتصاد، دانشگاه بوعلی سینا.

دریافت: ۸۹/۳/۱۶ - پذیرش: ۸۹/۶/۱

مقدمه

پیش از دهه ۱۹۵۰ همواره اندیشمندان اقتصادی عامل نیروی کار را به صورت همگن در نظر می‌گرفتند. این واقعیت که افراد ممکن است از توانایی‌های مختلفی برخوردار باشند، در تحلیل‌های اقتصادی جایگاهی نداشت. این نوع نگرش سبب شد که مدل‌های مرسوم برای رشد، نتوانند به طور کامل دلایل رشد اقتصادی را توضیح دهند. این نقیصه، محققان را متوجه نقش سرمایه انسانی در اقتصاد کرد. در این راستا، سرمایه انسانی به عنوان عاملی تلقی شد که نقش اصلی را در تبیین «رشد توضیح داده نشده» دارد.

شولتز^۱ پدر نظریه سرمایه انسانی معتقد است که نقش بهبود کیفیت نیروی کار به عنوان یکی از عوامل تعیین کننده رشد، در تحلیل‌های سنتی رشد اقتصادی، فراموش شده است.^۲ اما مطالعات تجربی به نتیجه یکسانی راجع به نقش سرمایه انسانی نرسیدند. این بررسی‌ها نشان دادند که علی‌رغم اینکه امکان دستیابی به پیشرفت فناوری برای همه کشورها وجود دارد و اغلب کشورها نیز از نیروی کار تحصیل کرده برخوردارند، بازهم رشد اقتصادی متناسب در همه کشورها شکل نمی‌گیرد. پس از فروپاشی بلوک شرق و آغاز دهه ۹۰ میلادی، اقتصاددانان متوجه شدند، که برخی جوامع یا کشورها به سوی مرزهای توسعه‌یافتگی در حرکتند که نه سرمایه مادی درخوری دارند و نه سرمایه انسانی آنها بسیار گسترده و انباشته است.^۳ در این زمان پژوهشگران متوجه سرمایه دیگری به نام «سرمایه اجتماعی» شدند.

هرچند واژه «سرمایه اجتماعی» اولین بار توسط هانیفان^۴ (۱۹۱۶) مطرح شد، اما مفهوم آن ریشه در اعصار گذشته دارد. چهارصد سال پیش از میلاد مسیح، بنیان‌های نوین اخلاق جامعه و مسئله نظم و صلح، یکی از دغدغه‌های اصلی سقراط بود. وی در اندیشه‌های خود «عمل اخلاقی» را به عنوان اصلی‌ترین وسیله پیشرفت جامعه معرفی می‌کند.

بنیان‌های نوین اخلاق جامعه و مسئله نظم و صلح و عمل اخلاقی همان قدر که دغدغه سقراط بود، توسط شاگردان وی نیز پی‌گیری شد. افلاطون «جمهوری» را مطرح می‌کند که در آن دوگانگی اخلاق فرد و حکومت رد شده بود. در فلورانس قرن ۱۶ نیز که بازتاب دهنده تاریخ بی‌ثبات نهادهای جمهوری اعصار باستان و نیز ایتالیای عصر رنسانس بود، نیکولو ماکیاولی^۵ و چند تن از معاصرین وی به این نتیجه رسیدند که موفقیت یا شکست نهادهای آزاد، به ویژگی «شهروندان» یا «فضیلت‌شان» بستگی دارد.^۶

بنابراین، می‌توان گفت که توجه به کیفیت رفتارهای انسانی از ابتدای تاریخ و از زمانی که انسان زندگی جمعی را برگزید، مورد توجه اندیشمندان بوده است و براین عقیده تأکید داشتند که شکل‌دهی کیفی رفتارهای انسانی، می‌تواند موجب بهبود کمی و کیفی اقتصاد جوامع گردد. اما سؤال این است که آیا سرمایه اجتماعی به تنهایی قادر است با جهت‌دهی به رفتارهای افراد جامعه، موجب بهبود کارکرد اقتصاد گردد؟ در چه مواردی کارکرد سرمایه اجتماعی با شکست مواجه می‌شود؟ چرا در مواردی سرمایه اجتماعی بالا، نه تنها برای اقتصاد مفید نیست، بلکه مضر هم هست؟ برای گریز از نقص‌های سرمایه اجتماعی چه باید کرد؟

این مقاله در راستای پاسخ به این سوال‌ها به معرفی مفهوم نوین سرمایه به نام «سرمایه مذهبی»^۷ با تأکید بر مذهب اسلام خواهد پرداخت. فرضیه مقاله آن است که سرمایه مذهبی نه تنها مزایای سرمایه اجتماعی را داراست؛ بلکه مشکلات خاص آن را نیز ندارد. برای بررسی این فرضیه، پس از مروری بر ادبیات موضوع به معرفی سرمایه اجتماعی و سرمایه مذهبی می‌پردازیم. در ادامه پس از تحلیل موارد شکست سرمایه اجتماعی به تبیین مزیت‌های سرمایه مذهبی می‌پردازیم.

۱. پیشینه تحقیق و ادبیات موضوع

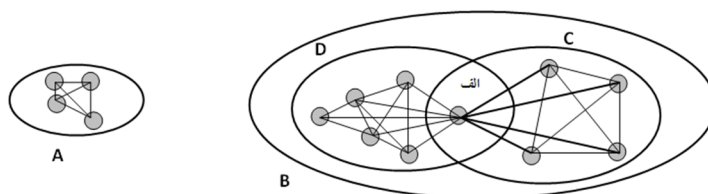
علیرغم مطالعات زیادی که در زمینه سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی انجام گرفته، موضوع سرمایه مذهبی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. عزتی و عاقلی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه مذهبی: ماهیت، عناصر تشکیل دهنده و آثار آن» به بررسی مفهوم سرمایه مذهبی پرداخته‌اند. ما در مقاله دیگری با عنوان «نقش سرمایه مذهبی اخلاق» در توسعه اقتصادی به تشریح ایده سرمایه مذهبی و نقش آن در توسعه کشورهای اسلامی پرداختیم. در این نوشتار، به طور خاص به مقایسه سرمایه اجتماعی و مذهبی در چارچوب اندیشه‌های اقتصاد اسلامی می‌پردازیم. در ابتدای بحث و برای آشنایی با چارچوب تئوریک مباحث، لازم است مفاهیم «سرمایه اجتماعی» و «سرمایه مذهبی» را بشناسیم. از این‌رو، در اینجا به بیان مفاهیم می‌پردازیم.

سرمایه اجتماعی

از منظر جامعه‌شناسی، بین رفتار و کنش تفاوت محسوسی وجود دارد. هر کنشی را می‌توان رفتار به حساب آورد، اما هر رفتاری را نمی‌توان کنش اجتماعی دانست.^۸ کنش اجتماعی متوجه

زمینه‌ها، منابع، بسترها، تأثیرات و تأثرات رفتار است. برای بررسی کنش‌های اجتماعی، در شکل‌دهی سرمایه اجتماعی به توضیح و تبیین مثال زیر می‌پردازیم. در اینجا، هر یک از دایره‌ها، یک عضو از یک جامعه فرضی را نشان می‌دهد که از دیدگاه اقتصاد سنتی مستقل از هم عمل کرده و به دنبال تأمین حداکثر منافع شخصی خود می‌باشد. برای مثال، اگر فرد «الف» را در نظر بگیریم، خواهیم دید که او بر پایه اعتماد متقابل، که ناشی از پیوندهای اجتماعی اوست، به برقراری ارتباط با افراد مورد اعتماد خود می‌پردازد. حال اگر اعتماد متقابل بین این افراد اولاً، به دلیل وجود گروه‌های اجتماعی مشترک و ثانیاً، در هنجارهای مشترک و ثالثاً اهداف مشترک به وجود آید، موجب گسترش کنش متقابل به سایر اعضا، از نوع کنش میان فرد «الف» و سایرین می‌گردد. در این شرایط، شبکه فرضی B به وجود می‌آید که رفتار آن قاعده‌مند و قابل پیش بینی و نظارت توسط سایرین می‌باشد.

شکل ۱: فرآیند شکل‌گیری سرمایه اجتماعی به وسیله کنش‌های اجتماعی

ویژگی‌های رفتاری اعضای شبکه معرفت هنجارهایی است که شبکه بر پایه آن استوار گردیده است. اکنون اگر فرد «الف» به واسطه پیوندهای اجتماعی دیگر، با تعدادی دیگر از اعضای جامعه، بر پایه اعتماد متقابل و هنجارهای مشترک، مستقل از هنجارهای شبکه B، شبکه اجتماعی C را به وجود آورد، شبکه‌های متداخل B و C به واسطه وجود یک عضو مشترک ایجاد شده است. در این حالت، توانایی فرد «الف» در گسترش کنش‌های خود به اعضای هر دو شبکه و برقراری ارتباط مثبت در بین آنها، موجب ایجاد شبکه وسیع‌تر و کارآمدتر D می‌گردد. در کنار این شبکه، احتمال وجود شبکه دیگری مانند A نیز دارد که مستقل از شبکه D یا در تخصص با آن فعالیت می‌کند. با توجه به تشریح روابط کنش‌گران در تشکیل شبکه‌های اجتماعی، به روشنی به دست می‌آید که سرمایه اجتماعی در اصل توانایی گسترش کنش‌هاست. به عبارت دیگر، سرمایه اجتماعی کنش را از حالت ایستا در آورده و تبدیل به جریان می‌کند. سرمایه اجتماعی خود حاصل شرکت در یک کنش مشارکت آمیز و مبتنی بر

اعتماد است که جریان آزاد اطلاعات را درون یک گروه، سازمان یا جامعه تسهیل می‌کند، بدون آنکه خود یک کنش باشد.^۹

در یک نظام اجتماعی، تقابل میان کنش‌گران، پایه و اساس نظام به شمار می‌رود. بر مبنای کنش‌های هدفمند، این تقابل در راستای تأمین اهداف نهایی کنش‌گران است. تقابل در مبادلات دائمی کالا و خدمات بین افراد و گروه‌ها در هر شکل ساده‌ای از یک جامعه دیده می‌شود. این، جامعه را از یک طرف در تولید هنجارهای مشترک، هویت مشترک، اعتماد و اطمینان و از طرف دیگر روابط اقتصادی قوی با یکدیگر متحد می‌سازد.^{۱۰} همان‌گونه که ادواردز^{۱۱} (۲۰۰۴)، عنوان می‌دارد سرمایه اجتماعی به ارزش‌ها و هنجارهایی مربوط است که از پیوندها و روابط متقابل گروهی اجتماعی تفاهم شده مردم نشأت گرفته و به نوبه خود، پدیدآورنده آن پیوندها و روابط نیز محسوب می‌شود. در اینجا، واژه سرمایه در سرمایه اجتماعی دیگر مفهومی استعاری ندارد. بلکه سرمایه اجتماعی را نیز می‌باید همانند سرمایه انسانی و سرمایه فیزیکی، یکی از سرمایه‌های اقتصادی دانست.^{۱۲}

سطوح مختلف سرمایه اجتماعی

در میان پژوهش‌های صورت گرفته، دسته بندی‌های مختلفی از سطوح و گونه‌های سرمایه اجتماعی مطرح شده است. در اینجا یکی از این دسته‌بندی‌ها که برای شناخت سطوح گوناگون سرمایه اجتماعی مفید است، معرفی می‌شود.^{۱۳} در این دسته‌بندی، سرمایه اجتماعی به دو دسته خرد و کلان تقسیم می‌شود. سرمایه اجتماعی در سطح خرد، ناظر بر رفتار شبکه‌هایی از افراد و خانوارهاست و موضوعاتی اعم از شدت و کیفیت روابط و تعاملات بین افراد و گروه‌ها، احساس تعهد و اعتماد متقابل به هنجارها و ارزش‌های مشترک را شامل می‌شود.

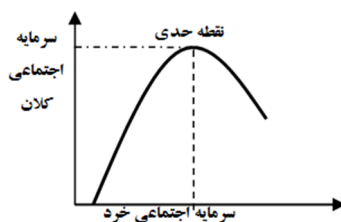
دسته بعدی سرمایه اجتماعی، سرمایه اجتماعی کلان است. فالک و کیلیپاتریک^{۱۴} این نوع از سرمایه اجتماعی را مطابق با چارچوب تحلیل خود، سرمایه اجتماعی در سطح کلان می‌شناسند. به تعبیر این دو، این نوع از سرمایه اجتماعی در اثر انباشته شدن ارزش‌های تعاملی درون شبکه‌ها و قابلیت گسترش آنها به بیرون از شبکه‌ها و اتصال شبکه‌ها به یکدیگر به وجود آمده است.^{۱۵} انباشت این سرمایه با روان‌تر کردن جریان اطلاعات و سوق دادن جامعه را به سمت شرایط اطلاعات کامل موجب سهولت مبادله و حداکثر کارایی می‌شود.

تفاوت عمده‌ای که سرمایه اجتماعی با سایر سرمایه‌ها دارد این است که، مجموع سرمایه اجتماعی خرد، نشانگر سرمایه اجتماعی کلان نیست. این تناقض از آنجا نشأت می‌گیرد که برای تجمیع سرمایه اجتماعی، با برآیند بردارهای سرمایه اجتماعی خرد تمام کنشگران اقتصادی مواجه خواهیم بود. همان‌گونه که بسیاری از سرمایه‌های اجتماعی فردی، در خلاف جهت هم هستند و یکدیگر را خنثی می‌کنند. پس، مجموع برداری سرمایه‌های خرد برابر با سرمایه اجتماعی کلان نخواهد بود.

هر چند در بدو امر به نظر می‌رسد که تشکیل سرمایه اجتماعی کلان تابعی از میزان انباشت سرمایه اجتماعی خرد است، اما بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که اتصال اعضای درون شبکه به یکدیگر، که موجب ایجاد اعتماد و صداقت درون گروهی می‌شود، در شکل تشدید شده خود می‌تواند ضدیت‌های قوی برون گروهی را نیز به وجود آورد.

به نظر می‌رسد که می‌توان برای سرمایه اجتماعی خرد، یک نقطه حدی قائل شد، به گونه‌ای که افزایش آن تا نقطه حدی، دارای آثار مثبت می‌باشد. با گسترش سرمایه اجتماعی از درون شبکه‌ها به میان شبکه‌ها و تبدیل اعتماد خاص به اعتماد عام، سرمایه اجتماعی کلان تشکیل می‌گردد.^{۱۶} اما با افزایش سرمایه اجتماعی خرد، فراتر از یک نقطه حدی و گسترش تعصبات درون گروهی، اتصال درون شبکه‌ای افراد به یکدیگر از حد بهینه خارج شده و موجب تضاد و تخاصم برون گروهی می‌گردد. این امر در واقع به معنی کاهش سرمایه اجتماعی کلان است. بدین ترتیب، می‌توان رابطه بین سرمایه اجتماعی خرد و کلان را همچون شکل (۲) انجام نشان داد.^{۱۷}

شکل (۲): رابطه بین سرمایه اجتماعی خرد و کلان

در ارزیابی‌های اقتصاد کلان، وقتی از سرمایه اجتماعی سخن به میان می‌آید، منظور سرمایه اجتماعی کلان است که برابر با جمع برداری سرمایه‌های اجتماعی خرد است. روشن است که به دلیل برداری بودن این سرمایه، دسته‌هایی از سرمایه اجتماعی خرد یکدیگر را خنثی کرده و

عده‌ای هم یکدیگر را تقویت می‌کنند. از این‌رو، سرمایه اجتماعی کلان، برابر با جمع اسکالر سرمایه اجتماعی خرد نخواهد بود.^{۱۸}

سرمایه مذهبی

نتیجه و کارِ مذهب اولاً، تحریک دائمی از یک کشش درونی و دادن انگیزه و نیروی لازم برای دگرگونی و دیگر شدن و ثانیاً، دادن سمت و سوی تحول و سیورورت به انسان است. اختلاف میان مذاهب و شبه مذاهب، نه در اصل این دو، بلکه در عنوان و عدد مقولات و عرصه‌هایی است که باید از آنها گذشت. به طوری که در فراگیرترین و زنده‌ترین مذاهب، با اندک تفاوت در تأکید می‌توان فرا رفتن از «مادیت»، «مَنیت» و «موقعیت» را به عنوان عناصر جوهری دین و مذهب، شناسایی کرد.^{۱۹}

در اینجا نیز منظور ما از مذهب، همین عناصر جوهری همسو در تمامی ادیان است که شاکله اصلی مذاهب را می‌سازند. از این‌رو، سرمایه مذهبی به مجموعه اعتقادات، باورها، ارزش‌هایی گفته می‌شود که از وجود مذهب و ایمان مذهبی نشأت گرفته باشد. این باورها و اعتقادات شامل اصول کلی مذاهب خواهد بود. سرمایه مذهبی در دید کلی برای اکثر مذاهب دینی دارای بردارهایی شامل عقاید همسو هستند.^{۲۰} برای مثال، تمامی مذاهب قتل، دزدی، دروغ و... را قبیح و صداقت، کار، فداکاری را نیکو و پسندیده می‌دانند. اما در حالت جزئی تر، سرمایه‌های مذهبی حاصل از مذاهب مختلف می‌تواند سبب ایجاد کنش‌های اقتصادی گوناگون در شرایط یکسان شود.

در این مطالعه بر نگرش‌های مذهبی برخاسته از اسلام تأکید شده است. منظور از سرمایه مذهبی، آن دسته از اعتقادات و باورهای کلان است که افراد بدون اینکه توسط یک نیروی بیرونی ملزم شوند، توسط ندای قلب و باورشان آن را انجام می‌دهند. از این‌رو، افرادی که دارای سرمایه مذهبی هستند، بر پایه اعتقادات خود که برخاسته از باورهای مذهبی (در این جا اسلامی) عمل خواهند کرد. همین اعتقادات است که همواره به عنوان ناظم اعمالشان همواره در کنارشان حضور خواهد داشت. در این مقاله، از آیات و مفاهیم قرآن کریم برای نمایش اعتقادات فردی با انباشت سرمایه مذهبی برخاسته از اسلام بهره خواهیم برد.

موارد شکست سرمایه اجتماعی در اقتصاد بازار

در اینجا به اجمال چند مورد از مهم‌ترین موارد شکست کارکرد سرمایه اجتماعی را بیان می‌کنیم.

۱. سواری مجانی: ^{۲۱} مقصود از سواری مجانی آن است که عده‌ای از کالاهای عمومی ^{۲۲} استفاده می‌کنند، بدون اینکه هزینه‌ای بابت آن بپردازند. سرمایه اجتماعی از نظر ماهیت کالایی عمومی است. بنابراین، احتمال بروز سواری مجانی در استفاده از آن همواره وجود خواهد داشت. برای مثال، سیلکوست ^{۲۳} (۲۰۰۸) اعتقاد دارد که سرمایه اجتماعی می‌تواند سبب بروز سواری مجانی و شانه خالی کردن از کار در بین اعضاء شبکه‌های اجتماعی شود. کارپنتر ^{۲۴} و همکاران (۲۰۰۴) و بریر و ویسر ^{۲۵} (۲۰۰۶) نیز معتقد به بروز سواری مجانی در شبکه‌های با انباشت سرمایه اجتماعی می‌باشند.

۲. شبکه خواهی: در این بخش، منظور از واژه «شبکه خواهی» آن است که فرد با عضویت در یک شبکه اجتماعی با انباشت مقادیر سرمایه اجتماعی، نوعی از خودخواهی تکامل یافته را در خود شکوفا کند و همواره به دنبال نفع گروه و شبکه خود به هر قیمتی است. این رفتار «شبکه خواهی» است که می‌تواند موجب بروز تخاصم و درگیری‌های بین گروهی در جوامع شده و بعضاً موجب مجادلات مهم نهادی در اجتماع گردد.

مقایسه سرمایه مذهبی و سرمایه اجتماعی در کارکردهای اقتصادی

همان‌طور که از تعاریف و مفاهیم به دست می‌آید، سرمایه اجتماعی و سرمایه مذهبی، بیشتر جنبه شخصیتی، رفتاری و اجتماعی دارند. اما بین این دو، تفاوت‌ها و تشابه‌هایی وجود دارد که در ادامه به آن خواهیم پرداخت. ^{۲۶}

سرمایه اجتماعی را می‌توان مجموعه‌ای از شاخص‌ها، همچون اعتماد ^{۲۷}، پایبندی به قوانین اجتماعی ^{۲۸}، بستگی اجتماعی ^{۲۹}، مشارکت اجتماعی ^{۳۰} و توان دسترسی به دانش و اطلاعات ^{۳۱} دانست. جامعه‌ای که سرمایه اجتماعی بالایی داشته باشد، باید دارای مقادیر بالایی در این شاخص‌ها باشد. برای مثال، فردی که بر پایه سرمایه مذهبی، (با تأکید بر دین مبین اسلام) رفتار می‌کند، رفتار از اوامر باری تعالی نشأت خواهد گرفت و وی در جامعه به دنبال مشورت و همکاری خواهد بود؛ زیرا خدا در قرآن می‌فرماید: «و کسانی که [ندای] پروردگارشان را پاسخ [مثبت] داده و نماز برپا کرده‌اند و کارشان در میانشان مشورت است و از آنچه روزیشان داده‌ایم انفاق می‌کنند» (شوری: ۳۸).

همچنین روحیه همکاری و کار جمعی در او متبلور خواهد شد؛ زیرا خداوند در قرآن می‌فرماید: «در نیکوکاری و پرهیزگاری با یکدیگر همکاری کنید و در گناه و تعدی دستیار هم نشوید و از خدا پروا کنید که خدا سخت کیفر است» (مائده: ۲).

همچنین با پیروی از دستورات الهی، اعتماد در جامعه همه‌گیر خواهد شد. به گونه‌ای که گروه کوچک دارای سرمایه اجتماعی، که تنها اعتماد در درون افراد آن وجود داشت، با انباشت سرمایه مذهبی، دارای سطوح گسترده اعتماد و با حداقل نا اطمینانی خواهد بود. برای مثال، امر به برپایی قسط و دادگری میان مردم را می‌توان به روشنی از ارزش‌های اعتمادساز در اندیشه دینی قلمداد کرد و خلق اعتماد در سطوح گوناگون را در نتیجه برپایی آن در جامعه ملاحظه کرد.^{۳۲}

بنابراین، فردی که دارای سرمایه مذهبی است، بر طبق موازین دین مبین اسلام از اوامر ذیل پیروی می‌کند: «به راستی [اما] پیامبران خود را با دلایل آشکار روانه کردیم و با آنها کتاب و ترازو را فرود آوردیم تا مردم به انصاف برخیزند و آهن را، که در آن برای مردم خطری سخت و سودهایی است، پدید آوردیم تا خدا معلوم بدارد چه کسی در نهان او و پیامبرانش را یاری می‌کند آری خدا نیرومند شکست ناپذیر است» (حدید: ۲۵).

شکل مهمی از سرمایه اجتماعی، توان دستیابی به اطلاعات است. دسترسی به اطلاعات، هزینه بر است، ولی استفاده از روابط اجتماعی، هزینه‌های دستیابی به اطلاعات را کاهش می‌دهد. میزان بالای سرمایه اجتماعی، نتیجه تعاملات زیاد است. از این رو، با بالا رفتن سرمایه اجتماعی، گردش اطلاعات افزایش یافته و ناهمگونی اطلاعات بین افراد نیز کاهش می‌یابد. افراد دارای سرمایه اجتماعی بالاتر، می‌توانند در روابط متقابل خود برای دستیابی به اطلاعات، هزینه کمتری بپردازند. در نتیجه، افراد با سرمایه اجتماعی بالاتر، توان دستیابی به اطلاعات بالاتری نیز دارند.

پیران و همکاران (۱۳۸۵)، یکی از نتایج سرمایه اجتماعی را افزایش اطلاعات و تسهیل مبادله اطلاعات می‌دانند. به اعتقاد آنها، یکی از شاخص‌های رشد سرمایه اجتماعی در یک اجتماع، میزان آگاهی و روحیه علم‌اندوزی در بین افراد آن اجتماع است.

حال، فردی که دارای انباشت سرمایه مذهبی باشد، از آنجایی که به دستورات الهی عمل می‌کند، می‌تواند به سمت علم‌اندوزی و کسب دانش سوق یابد؛ زیرا خداوند در قرآن می‌فرماید: «خداوند کسانی از شما را که ایمان آورده‌اند بالا می‌برد و بر کسانی که بهره‌ای از علم ندارند، درجات بزرگی می‌بخشد. (آیه: ۱۱)؛ «بگو آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند مساوی هستند؟ هرگز» (زمر: ۹)؛ «چون به حد رشد رسید، او را حکمت و دانش عطا کردیم و نیکوکاران را چنین پاداش می‌دهیم» (یوسف: ۲۲).^{۳۳}

سرمایه مذهبی اغلب کارکردهای سرمایه اجتماعی همچون مشارکت، مشورت، دسترسی به اطلاعات، اعتماد را حتی با اطمینان بیشتری در نتایج مطلوب مورد انتظار خواهد داشت. اما این دو سرمایه، چه تفاوتی با هم دارند؟

برای مشخص تر شدن تفاوت‌های سرمایه اجتماعی و مذهبی، مراجعه به بسط مطالعه فیلد (۲۰۰۳) لازم است.^{۳۴} این مقایسه در پنج شاخص در جدول (۱) آمده است. با توجه به جدول، می‌توان دریافت که سرمایه اجتماعی بر روابط بین افراد و شبکه‌هایی که آنها را شکل می‌دهند متمرکز می‌شود. اما سرمایه مذهبی در هر دو حالت وجود خواهد داشت؛ چه به صورت فردی، و چه به صورت روابط بین فردی. از این‌رو، می‌توان گفت که سرمایه مذهبی در اثر گذاری سایر سرمایه‌ها به صورت عرضی و طولی نقش خواهد داشت، و تمرکز سایر سرمایه‌ها بایستی زیر مجموعه‌ای از سرمایه مذهبی باشد. برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی از شاخص‌هایی چون سطوح مشارکت فعال در زندگی مدنی یا در شبکه‌ها سنجیده می‌شود. اما اندازه‌گیری سرمایه مذهبی، به درجه پایبندی افراد به مذهب وابسته است؛ شاخصی که اندازه‌گیری آن شاید به مراتب پیچیده‌تر از شاخص‌های سرمایه اجتماعی باشد.

جدول (۱): تمایز بین سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی

سرمایه مذهبی	سرمایه اجتماعی		
فرد و روابط (به نوعی در عرض و طول تمرکز سایر سرمایه‌ها وجود دارد)	روابط	تمرکز	
درجه پایبندی به مذهب	عضویت/مشارکت در گروه‌ها و سطوح اعتماد	اندازه‌گیری	
سود آخروی برای فرد و انسجام اجتماعی و تقارن اطلاعاتی برای جامعه	انسجام اجتماعی	مستقیم	نتایج
افزایش بهره‌وری سایر سرمایه‌ها، تقارن اطلاعاتی	دستاورد اقتصادی سرمایه اجتماعی بالاتر	غیرمستقیم	
الگوی ماورا زمانی که به فرد می‌رسد و الگوی کروی بدون محدودیت که به جامعه می‌رسد	کنش متقابل / دایره‌ای	الگو	
افزایش جریان شفاف سازی مذهب	حقوق شهروندی، ایجاد ظرفیت و توانمند سازی	سیاست	

منبع: یافته‌های پژوهش

سرمایه اجتماعی، بازده را براساس کیفیت زندگی^{۳۵} و نتایج گسترده دیگری چون انسجام اجتماعی و تولید بیشتر سرمایه اجتماعی اندازه می‌گیرد.^{۳۶} اما سرمایه مذهبی، یک نتیجه

مستقیم دارد و آن حس قلبی است که پس از مصرف سرمایه مذهبی، به مصرف کننده آن القاء می‌شود. فرد به آن دلیل از سرمایه مذهبی مصرف می‌کند که انتظار سود حتمی دارد؛ سودی بدون ریسک و نااطمینانی، سود آخروی که به او وعده داده شده است. بنابراین، حتی خود استفاده از سرمایه مذهبی سبب افزایش مطلوبیت برای افراد خواهد شد. همان گونه که در اسلام، به افراد چنین وعده داده شده: «همان کسانی که ایمان آورده‌اند و دل‌هایشان به یاد خدا آرام می‌گیرد، آگاه باش که با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد (رعد: ۲۸)؛ «هر کس از مرد یا زن کار شایسته کند و مؤمن باشد قطعاً او را با زندگی پاکیزه‌ای حیات [حقیقی] بخشیم و مسلماً به آنان بهتر از آنچه انجام می‌دادند، پاداش خواهیم داد. (نحل: ۹۷).

کاهش نااطمینانی و ریسک را نیز می‌توان یکی دیگر از مزیت‌های سرمایه مذهبی نسبت به سرمایه اجتماعی دانست. اگر فرد از بازخورد عملش اطمینان داشته و بدون هیچ‌گونه ناامیدی از سود آتی، عمل را به انجام می‌رساند.

الگوی سرمایه اجتماعی به رویکرد خطی و مستقیم توجه بسیار کمی دارد و بیشتر پراکنده و کمی هم ابهام آمیز به نظر می‌رسد. سرمایه مذهبی نیز در الگو تا حدی شبیه سرمایه اجتماعی است، اما با دامنه‌ای بسیار وسیع‌تر.

همان‌طور که گفته شد، افراد با استفاده از سرمایه مذهبی به دنبال نتایج اقتصادی زودرس نیستند، آنها به دنبال اجر آخروی هستند که در این دنیای مادی به دست نمی‌آید. بنابراین، الگویی ماوراء زمان برای خود متصورند. همین الگو سبب می‌شود که سرمایه مذهبی دارای الگوی مادی غیرمستقیمی باشد که عواید مادی آن به همه افراد جامعه برسد.

ابعاد الگو در سرمایه مذهبی دو جنبه خواهد داشت: یکی ماوراء زمان، که ناشی از انتظار اجر آخروی برای فرد با انباشت مقادیر سرمایه مذهبی است و دیگری، الگوی Π بعدی در مکان و زمان، که به تمامی افراد جامعه که در جوار آن فرد قرار دارند، اثر می‌گذارد.

الگویی کروی اما بدون محدودیت سرمایه‌گذاری در منابع انسانی، به وسیله نرخ بازگشت مناسب سرمایه توجیه می‌شود که با تأثیر بر درآمد فرد و یا سودآوری سازمانی او اندازه‌گیری می‌شود. در حالی که، سرمایه اجتماعی و سرمایه مذهبی چنین بازگشت قابل ملاحظه و محاسبه نخواهند داشت. در واقع، بازگشت سود در سرمایه اجتماعی و سرمایه مذهبی اصولاً

قابل اندازه‌گیری نیست. سود تأسیس شبکه‌ها و آموزش، اعتماد و همکاری بین اعضاء در سطح نهادهای دولتی و جامعه مدنی (سرمایه اجتماعی) و مطلوبیت حاصل از اجرأخروی، اعتماد عمومی و آثار غیرمستقیم بر بهره‌وری و تقارن اطلاعات (سرمایه مذهبی) دستاورد قابل اندازه‌گیری نخواهند بود.

برای آنکه در جامعه‌ای سرمایه اجتماعی ایجاد یا فعال شود، باید حداقل دو نفر در جامعه وجود داشته باشد؛ یعنی برخلاف سرمایه انسانی و سرمایه فیزیکی، که بر عاملیت فردی تأکید دارند، سرمایه اجتماعی بر شبکه‌ها و روابط بین آنها متکی است. اما سرمایه مذهبی با این سه سرمایه تفاوت دارد. انباشت و تبلور سرمایه مذهبی در فرد، هیچ نیازی به وجود افراد دیگر ندارد، هر چند انعکاس سرمایه مذهبی در واکنش افراد نهفته است، اما دلیلی ندارد که این واکنش همانند سرمایه اجتماعی در برابر فرد دیگری باشد.

انعکاس سرمایه مذهبی می‌تواند در نوع نگرش «نیروی کار» در برابر «کارفرما»، نوع نگرش «نیروی کار» در برابر «کیفیت و کمیت کار»، با ماشین آلات و نوع نگرش «نیروی کار» در برابر «استفاده از دانش و تخصصش» نیز متبلور شود. بنابراین، سرمایه مذهبی در نهاد افراد جای دارد، نه در بین کنش‌های متقابلی که با دوستانشان دارند (سرمایه اجتماعی).

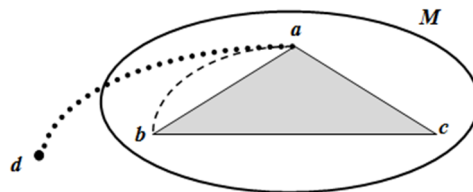
از این رو، بهتر است سرمایه مذهبی را این‌گونه تفسیر کنیم: «سرمایه‌ای که کیفیت به کارگیری فرد از سایر سرمایه‌هایش را تعیین می‌کند». یعنی بهره‌وری تمامی سرمایه‌ها به صورت غیرمستقیم، به اندازه سرمایه مذهبی در بین کنش‌گران بستگی خواهد داشت. تا اینجا می‌توان پی‌برد که سرمایه اجتماعی و سرمایه مذهبی، در مفهوم از هم جدا هستند. حال این سؤال مطرح است که آیا این دو سرمایه در عملکرد نیز نتایج متفاوتی دارند؟ اگر پاسخ مثبت است، کدامیک نتایج مطلوبتری برای اقتصاد دارند؟

گروه‌های به هم پیوسته (سرمایه اجتماعی)، زمانی می‌توانند بر متغیرهای اقتصادی تأثیر مثبت داشته باشند که همسو با هم بوده و در راستای اخلاقیات رفتار کنند.^{۳۷} به این معنا که سطوح خرد سرمایه اجتماعی، بردارهای همسو با یکدیگر بوده و از این طریق، سبب تقویت سرمایه اجتماعی کلان شوند. حال این سؤال مطرح است که، مگر انرژی هسته‌ای و دانش تولید آن از سرمایه‌های فیزیکی و انسانی ناب‌نشأت نگرفته‌اند؟ پس چرا این سرمایه‌ها سبب کشتار و قتل عام مردم هیروشیما و ناکازاکی شد؟ مگر مافیای ایتالیایی از گروه‌هایی با سرمایه اجتماعی

بالا تشکیل نشده‌اند؟ چرا این گروه‌ها به دنبال فعالیت‌های خلاف قانونی چون تجارت مواد مخدر، قتل، کشتار رفتند؟ آیا این اعمال ناشی از انباشت سرمایه انسانی و اجتماعی بالای آنان بود؟ دلیل این پیامدهای منفی، که از سرمایه‌های اقتصادی نشأت گرفته‌اند، چیست؟

کلمن برای تفکیک سرمایه‌ها از یکدیگر، بحثی را مطرح کرد که بعدها به مثلث کلمن شهرت یافت. شکل (۳) روابط سه فرد a , b , c را نشان می‌دهد. سرمایه انسانی در نقاط تقاطع و سرمایه اجتماعی در خطوطی که این نقاط را به یکدیگر متصل می‌کنند، قرار دارد. اما این سؤال اساسی مطرح است که: چه چیزی کیفیت و کمیت بردار سرمایه اجتماعی را مشخص می‌کند؟ چه چیز کیفیت و کمیت سرمایه انسانی را مشخص می‌کند؟ آیا سرمایه مذهبی را می‌توان در این مثلث قرار داد؟ اگر اندکی دقت شود، می‌توان سیطره سرمایه مذهبی را بر این مثلث درک کرد. فرد a می‌تواند از راههای فراوانی با b کنش داشته باشد. چه چیز موجب می‌شود که a ، یکی از این راهها را برای کنش انتخاب کند؟ تنها مقدار مشخصی از انباشت سرمایه مذهبی است که ضمانت می‌کند تا سرمایه اجتماعی با خط مستقیم بین a و b برقرار شود، نه با خط چین و یا هر مسیر دیگر.

شکل (۳): تشریح تفاوت سرمایه‌ها با یکدیگر

یکی دیگر از تفاوت‌های بسیار مهم بین افرادی که سرمایه مذهبی دارند، با افرادی که فقط سرمایه اجتماعی دارند، در توابع مطلوبیت آنان است. فرض کنید در جامعه‌ای فرضی چهار فرد a, b, c, d وجود دارند (همانند شکل ۳) که a, b, c با یکدیگر یک شبکه اجتماعی را تشکیل می‌دهند و در بین آنها انباشت سرمایه اجتماعی وجود دارد. و فرد b یک فرد منفرد و خارج از شبکه اجتماعی M است. حال، اگر فرد a بخواهد یک کنش انجام دهد و برای انجام آن ۵ راه داشته باشد و هر کدام نتایج متفاوتی را در برگیرند (همانند جدول ۲)، وی کدام را انتخاب می‌کند؟

جدول (۲): مثالی برای تشریح تفاوت‌های سرمایه‌ها

انتخاب	سود a	سود b	سود c	سود d
(۱)	-۳	-۱	-۱	-۱
(۲)	۲۵	-	-	-
(۳)	۱۱	۵/۵	۵/۵	-
(۴)	۸	۸	۸	-
(۵)	۷	۷	۷	۷

همان‌طور که در جدول (۱) مشاهده می‌شود، با هر انتخابی که بازیگر a انجام می‌دهد، سود خود و سایر افراد را تغییر خواهد داد. حال فرض می‌کنیم که فرد a هیچ‌گونه سرمایه‌ای ندارد، وی نمی‌تواند سودی ببرد و حتی در این حالت می‌تواند با یک کنش نابخردانه موجب زیان خود و سایر افراد شود. اما اگر فرد a تنها دارای سرمایه فیزیکی باشد، ولی دانش استفاده از آن را نداشته باشد حالتی همانند (۱) حاصل می‌شود. فرد a زمانی حالت (۲) را انتخاب می‌کند که هیچ‌گونه سرمایه اجتماعی و مذهبی نداشته باشد؛ یعنی این فرد دارای روحیه‌ای خودخواهانه است و در تابع مطلوبیت او تنها سود خود او قرار دارد؛ یعنی $u_a = f(\delta_a)$ δ نشان دهنده مقادیر سود است و رابطه‌ای که برای این تابع برقرار است، به صورت زیر خواهد بود:

$$\frac{du_a}{d\delta_a} \geq 0 \text{ and } \frac{du_a}{d\delta_i} = 0 \quad i = \text{other person}$$

این فرمول نشان می‌دهد که مطلوبیت فرد a تنها به سود خودش مرتبط بوده و منفعت سایر افراد برای او مطلوبیتی ایجاد نمی‌کند. در این حالت، فرد a دارای سودی معادل ۲۵ واحد خواهد بود. در صورتی که سایر افراد از این کنش هیچ انتفاعی نمی‌برند. حال فرض کنیم که فرد a در یک شبکه اجتماعی همچون M عضو است (شکل ۳). در این حالت، فرد a انباشتی از سرمایه اجتماعی دارد که در کنش با افراد داخل شبکه‌اش نمود می‌یابد. از این رو، فرد a حالت (۳) یا (۴) را انتخاب خواهد کرد که در آن هم خود و هم سایر افرادی که با آنها کنش دارد، منتفع می‌شوند. بنابراین، تابع مطلوبیت a به این صورت بوده $u_a = f(\delta_M) = f(\delta_a, \delta_b, \delta_c)$ و روابط زیر برای او صادق است:

$$\frac{du_a}{d\delta_i} \geq 0 \quad i = a, d, c \quad \text{and} \quad \frac{du_a}{d\delta_j} = 0 \quad j = d$$

اما a در بین انتخاب‌های خود هیچ‌گاه به سود فرد d توجهی ندارد. در بین هر دو انتخاب a ، سود d صفر بوده و تغییرات سود فرد d هیچ‌گونه تأثیری بر مطلوبیت فرد a نخواهد داشت. بنابراین، شاید در این حالت فرد a خودخواه نباشد (مثل انتخاب (۲))، اما فرد a در این حالت به نوعی خودخواهی با مراتب وسیع تری را تجربه می‌کند. فرد a در این حالت، یک فرد «شبکه خواه» است، وی بر طبق موازین و قوانینی که به آن پایبند است یعنی موازین شبکه M ، موظف است یکی از دو انتخاب (۳) یا (۴) را انجام دهد؛ انتخابی که تنها به شبکه‌ای که خودش در آن عضو است سود می‌رساند.

اما حالتی را در نظر بگیرید که فرد a دارای انباشتی از سرمایه مذهبی باشد. در این صورت، تابع مطلوبیت فرد a بر طبق آموزه‌های اخلاقی که دارد، نه تنها خودش و اطرافیان و دوستانش را در بر می‌گیرد، بلکه در این حالت فرد a نگران افراد دورتری که هیچ آشنایی با آنها ندارد و هیچ الزامی به کمک آنان ندارد نیز می‌باشد. تابع مطلوبیت فرد a در این حالت، به این صورت خواهد بود:

$$u_a = f(\delta_a, \delta_b, \delta_c, \delta_d, \vartheta_a)$$

و روابط زیر برای او صادق است:

$$\frac{du_a}{d\delta_i} \geq 0 \quad i = a, d, c, d \text{ or total person and } \frac{du_a}{d\vartheta_a} \geq 0$$

بنابراین، فرد a تنها در صورتی حالت (۵) را انتخاب می‌کند که دارای انباشت سرمایه مذهبی باشد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، در تابع مطلوبیت فردی که مقادیر متنابهی از انباشت سرمایه مذهبی را در اختیار دارد، متغیری تحت عنوان ϑ_a هم دخیل است. این متغیر نشان دهنده میزان خرسندی است که فرد با استفاده از سرمایه مذهبی به دست می‌آورد. در این حالت فرد به امید منفعت انتظاری (اجر آخری)، که هیچ شکی در آن وجود ندارد، بر موازین مذهب عمل می‌کند. بنابراین، خود فعل «عمل کردن بر اساس موازین» نیز برای وی انباشتی از مطلوبیت به وجود خواهد آورد.

اگر سرمایه مذهبی، برخاسته از دین مبین اسلام باشد، فرد مسلمان، کار نیک را تنها برای آنکه خدایش به او فرمان داده، و به او وعده‌هایی به‌عنوان اجر آخری داده است، انجام می‌دهد همان‌گونه که در قرآن آمده است: «بگو آیا این [عقوبت] بهتر است یا بهشت جاویدان که به

پرهیزگاران وعده داده شده است که پاداش و سرانجام آنان است (فرقان: ۱۵)؛ «وصف بهشتی که به پرهیزگاران وعده داده شده [این است که] از زیر [درختان] آن نهرها روان است، میوه و سایه‌اش پایدار است. این است فرجام کسانی که پرهیزگاری کرده‌اند و فرجام کافران آتش [دوزخ] است (رعد: ۳۵)؛ «خدا کسانی را که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، به آمرزش و پاداشی بزرگ وعده داده است (مائده: ۹).^{۳۸}

بنابراین، فرد با انباشت سرمایه مذهبی نشأت گرفته از دین مبین اسلام، برای رضای خدا و رسیدن به بهشت ابدی کارهایش را انجام می‌دهد، نه فقط برای سود دنیوی. اما فردی که دارای انباشت سرمایه اجتماعی است. تنها کارهایی را انجام می‌دهد که برای گروه و شبکه‌ای که در آن عضو است، مطلوب باشد.^{۳۹}

همچنین فردی که دارای سرمایه مذهبی است، سود انتظاری را دنبال می‌کند که بی‌شک محقق خواهد شد؛ چون خدای او به او وعده تحقق قطعی آن را داده است. بنابراین، این فرد بدون ناامیدی از ناملايمات دنیوی و شکست‌های اقتصادی (البته بر پایه محاسبات دنیوی)، به کارهایش ادامه خواهد داد؛ زیرا تابع مطلوبیت او یک جزء θ_a دارد که هیچ‌گونه شکی در آن نیست.

اما فرد با سرمایه اجتماعی، همواره دارای نااطمینانی در بازخورد کنش‌های خود توسط رهبر گروه خواهد بود. همین شک موجب می‌شود فرد کاملاً در اختیار گروه نبوده و به نفع شخصی هم فکر کند و سبب ایجاد سواری مجانی گردد. در انتخاب‌های بالا، فرد a که دارای سرمایه اجتماعی بود، می‌توانست مسیر (۳) و یا (۴) را انتخاب کند؛ حال، فرد a کدام را بر می‌گزیند؟

اگر فرد a از سرمایه مذهبی بی‌بهره باشد، به احتمال فراوان حالت (۳) را انتخاب خواهد کرد. او از یک سو بر طبق تابع مطلوبیت خود عمل کرده و از سوی دیگر، خودش سود بالاتری را برده است. بر این اساس، فرد a با فقدان سرمایه مذهبی هیچ ضمانت اجرایی به پایبندی به قوانین گروه نخواهد داشت و همواره به دنبال راهی برای فرار از این قوانین و استفاده بیشتر از سود گروه برای خود است (سواری مجانی). این نقیصه یکی از حالت‌هایی است که موجب شکست مکانیسم سرمایه اجتماعی خواهد شد.^{۴۰}

برخی از محققان بر این باورند که بسیاری از مشکلات کشورهای توسعه نیافته با عدم راستگویی و شفافیت رهبران و مدیران ارشد و همچنین عدم شفافیت کاری و سیطره دروغ میان مردم رابطه دارد. اما در یک جامعه، که افرادش دارای انباشت مقادیر چشمگیری از سرمایه مذهبی هستند، همواره عملشان بر پایه راستی و درستی خواهد بود، خواه یک نظام قانونی برای بازرسی اعمال وجود داشته باشد، خواه نباشد؛ زیرا این افراد مطابق با اصول و قواعد اخلاقی رفتار خواهند کرد.

مطابق آموزه‌های اسلامی راست اندیشی و راستگویی از بالاترین صفت‌های انسانی است و افراد راستگو، هم‌تراز پیامبران شمرده شده‌اند. بنابراین، فرد با سرمایه مذهبی در هر شرایطی که باشد، به دنبال راستی و راستگویی خواهد بود. همان‌گونه که در قرآن آمده است: «از اینکه اسلام آورده‌اند بر تو منت می‌نهند بگو بر من از اسلام آوردنتان منت مگذارید، بلکه [این] خداست که با هدایت کردن شما به ایمان بر شما منت می‌گذارد، اگر راستگو باشید (حجرات: ۱۷)؛ «تا خدا راستگویان را به [پاداش] راستی‌شان پاداش دهد و منافقان را اگر بخواهد عذاب کند یا برایشان ببخشد که خدا همواره آمرزنده مهربان است (احزاب: ۲۴).»^{۴۱}

موارد دیگری نیز وجود دارد که سرمایه اجتماعی قادر به ایجاد کارایی در اقتصاد نخواهد بود، اما با داشتن سرمایه مذهبی می‌توان به سمت بهبود وضعیت افراد حرکت نمود. برای مثال، در مباحث اقتصاد اطلاعات موردی وجود دارد که تحت آن بازار شکل نمی‌گیرد. در این حالت، افراد بازار با غیر واقعی جلوه دادن اطلاعات، به دو حالت کژمنشی^{۴۲} و کژگزینی^{۴۳} اقتصاد را دچار اختلال می‌کنند.

به طور نمونه، فروشنده‌ای را تصور کنید که برای آنکه بتواند بهتر ماشین دست دوم خود را بفروشد، پاره‌ای از عیوب آن را به خریدار نمی‌گوید. در این حالت، مکانیزم اقتصاد قادر به تشکیل بازاری کارا نخواهد بود. اگر فروشنده با خریدار آشنایی (سرمایه اجتماعی) داشته باشد. حتماً اطلاعات کامل‌تری به وی خواهد داد و بازار به نقطه کارا نزدیک‌تر می‌شود.

اما اگر فروشنده دارای سرمایه مذهبی بالایی باشد، چه با خریدار کنش داشته باشد (سرمایه اجتماعی) و چه نداشته باشد، اطلاعات کاملی را از کالای خود به وی می‌دهد؛ زیرا در این حالت تابع مطلوبیت فرد فروشنده دارای متغیری است که در آن آموزه‌های مذهبی وی قرار دارند. این آموزه‌ها، او را از دادن اطلاعات نادرست منع می‌کند. در این حالت، نظام بازار به

شرایط اطلاعات کامل نزدیک شده و بازار کارا خواهد شد. همچنین اگر فردی که دارای سرمایه مذهبی (با تأکید بر دین مبین اسلام) است، بر پایه اوامر خدای خود عمل کرده و همواره چه تحت نظارت فردی جامعه باشد، و چه نباشد، کارش را نیکو و برای رضایت و خشنودی خدا انجام خواهد داد؛ زیرا در قرآن، می‌فرماید: «اگر نیکی کنید به خود نیکی کرده‌اید و اگر بدی کنید به خود [بد نموده‌اید] (اسراء: ۷)؛ «بگو ای بندگان من که ایمان آورده‌اید از پروردگارتان پروا بدارید برای کسانی که در این دنیا خوبی کرده‌اند، نیکی خواهد بود و زمین خدا فراخ است بی‌تردید شکیبیان پاداش خود را بی‌حساب [و] به تمام خواهند یافت (زمر: ۱۰).

فردی که تنها انباشتی از سرمایه اجتماعی دارد، تنها به دنبال اهداف گروه خود است. در این میان برای او اهمیتی نخواهد داشت که با تحقق هدف گروهش، گروه‌های دیگر جامعه متضرر شوند یا نه. بنابراین، عدالت را قوانین گروه نشان خواهد داد. عدالت در جامعه‌ای که فقط سرمایه اجتماعی (بدون نگرش‌های اخلاقی و مذهبی) در آن هست، برقراری حداکثر منفعت برای گروه، آن‌هم به هر قیمتی است. اما فردی که دارای انباشت سرمایه مذهبی است، به دنبال برقراری عدل است، حتی اگر این عدل به سود اقتصادی برای او نیز منجر نشود. همانطور که خداوند در قرآن می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، پیوسته به عدالت قیام کنید و برای خدا گواهی دهید هر چند به زبان خودتان یا [به زبان] پدر و مادر و خویشاوندان [شما] باشد. اگر [یکی از دو طرف دعوا] توانگر یا نیازمند باشد، باز خدا به آن دو [از شما] سزاوارتر است. پس از پی هوس نروید که [در نتیجه از حق] عدول کنید و اگر به انحراف گرایید یا اعراض نمایید، قطعاً خدا به آنچه انجام می‌دهید آگاه است (نساء: ۱۳۵).

بنابراین سرمایه مذهبی برخاسته از اسلام، می‌تواند بسیاری از نقص‌های موجود در سرمایه اجتماعی و شکست بازار همچون سواری مجانی، شبکه خواهی، کژگزینی و کژمنشی را مرتفع کرده و اقتصاد را به سمت کارایی سوق دهد.

نتیجه گیری

سرمایه اجتماعی، به عنوان برآیند مشارکت و تعامل انسان‌ها در جامعه می‌تواند تأثیر مثبتی بر فعالیت‌های اقتصادی داشته باشد. اما در پاره‌ای از موارد این سرمایه‌دارای نقص‌هایی است که سبب می‌شود اقتصاد از تخصیص‌های کارا فاصله بگیرد. این نقیصه را می‌توان با معرفی سرمایه نوینی به نام سرمایه مذهبی بر طرف کرد.

سرمایه مذهبی می‌تواند اغلب جنبه‌های مثبت سرمایه اجتماعی (همچون اعتماد، دسترسی به اطلاعات و مشارکت) را پوشش داده و بسیاری از نقص‌های آن (همچون سواری مجانی و شبکه خواهی) را مرتفع نماید. علاوه بر این، سرمایه مذهبی می‌تواند سبب عدم بروز کژگزینی و کژمنشی در اقتصاد شده و اقتصاد را از ناکارایی دور کند. وجود سرمایه مذهبی سبب می‌شود تا سرمایه‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی به درستی مورد استفاده قرار گیرد.

در صورت وجود سرمایه مذهبی، فرد حتی در زمانی که هیچ نظارت بیرونی بر نحوه رفتارش نیست، از سرمایه انسانی نهفته در خود را در مسیر ضرر زدن به دیگران استفاده نمی‌کند؛ و هیچگاه به دنبال سواری مجانی در گروه‌های سرمایه اجتماعی خود نیست. این رفتار نیکو، از یک نظارت درونی نشأت می‌گیرد؛ نظارتی که هر کس بر خودش دارد و یا، به بیان درست‌تر، نظارتی که اخلاقیات و وجدان (سرمایه مذهبی) هر فرد بر اعمال و رفتار او دارد. این نظارت همواره با فرد است؛ چون فرد خود، ناظر خود است. جامعه‌ای با این خصوصیات حتماً چه از لحاظ اقتصادی و چه از لحاظ فرهنگی به بلوغ و شکوفایی خواهد رسید.

پی‌نوشت‌ها .....

1. Shultz
2. T.W. Schultz, "Investment in Human Capital", *American Economic Review*. Vol. 51.
۳. حسن دلیری، «اثر سرمایه اجتماعی روی رشد اقتصادی استان‌های ایران»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد*، ص ۱۶
4. Hani fan
5. Machiavelli
6. Putnam, 2000.
7. Religious Capital
۸. حسن دلیری، «اثر سرمایه اجتماعی روی رشد اقتصادی استان‌های ایران»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد*، ص ۴۶-۵۵
۹. رزیتا مویدفر، «بررسی روند تحولات سرمایه اجتماعی و پیامدهای اقتصادی آن در ایران: ارائه یک الگوی نظری»، *پایان‌نامه مقطع دکترای اقتصاد*، ص ۷۸-۸۶
10. Svendsen et al., "Measuring Social Capital: The Danish Co-Operative Dairy Movement", *Sociology Ruralis*, V.40, N.1, P.72-86
11. Edwards.
۱۲. ر.ک: محسن رنایی، و حسن دلیری، «ایا سرمایه اجتماعی واقعاً سرمایه است؟»، *راهبرد یاس*، ش ۱۹.
- ۱۳ برای مطالعه بیشتر می‌توانید ر.ک:
-Falk, Ian & Kilpatrick, Sue, "What is Social Capital? A Study of Interaction in Rural Community", *European Society Rural Sociology Sociological Rurality*, 2000, Vol. 40.
-Seligson, A.L., Civic Association and Democratic Participation in Central America, *Comparative Political Studies*. No. 32, 1999, P.342-362.
-Stolle, D. and Rochon, T.R, Are All Associations Alike? Member Diversity, Associational Type, and the Creation of Social Capital, *American Behavioural Scientist*. No. 42, 1998, P.47-65.
- ر.ک: حسن دلیری، «اثر سرمایه اجتماعی روی رشد اقتصادی استان‌های ایران»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد*، ص ۴۶-۵۵.
- رزیتا مویدفر، «بررسی روند تحولات سرمایه اجتماعی و پیامدهای اقتصادی آن در ایران: ارائه یک الگوی نظری»، *پایان‌نامه مقطع دکترای اقتصاد*.
14. Ibid.
15. Ibid.
۱۶. مویدفر، رزیتا، «بررسی روند تحولات سرمایه اجتماعی و پیامدهای اقتصادی آن در ایران: ارائه یک الگوی نظری»، *پایان‌نامه مقطع دکترای اقتصاد*، ص ۶۸.
۱۷. همان، ص ۴۴.
۱۸. ر.ک: همان، ص ۶۸
۱۹. شجاعی‌زند، «نقش روشنفکری دینی در عرفی شدن؛ منع یا تسهیل»، *راهبرد فرهنگ*، ش ۴، ص ۹.
۲۰. نادر مهرگان و حسن دلیری، «نقش سرمایه مذهبی (اخلاق) در توسعه اقتصادی»، *راهبرد یاس*، ش ۲۱، ص ۱۲.
- 21 Free riding
- 22 public goods
23. Silkoset

24. Carpenter

25. Breier, and Visser

۲۶. مطالعات فراوانی در ایران و دنیا انجام شده است که بر این نکته تاکید دارند که سرمایه اجتماعی دارای اثرات مثبت بر عملکرد اقتصاد کلان است. از این رو، برای اجتناب از طولانی تر شدن مقاله مطالعه نحوه تأثیر گذاری سرمایه اجتماعی بر اقتصاد را به مطالعات دیگر همچون موبدفر (۱۳۸۵)، امیری (۱۳۸۷) و دلیری (۱۳۸۷) ارجاع داده و بیشتر به برتری‌هایی که سرمایه مذهبی بر سرمایه اجتماعی دارد خواهیم پرداخت.

27. C.f. Pollit, M, "The Economics of Trust, Norms and Networks", *Business Ethics: A European Review*, Blackwell Publishers, p.119-128.

28. C.f. Arrow, K.J, "Observations on Social Capital. In: Dasgupta P, Serageldin I (Eds) *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. The World Bank, Washington DC, PP. 3-5.

29. C.f. Coleman. J (1994), *Foundation of Social Theory*, Belknap Press, Cambridge MA.

30. Portes, A, "Social Capital: its Origins and Applications in Modern Sociology", *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, PP. 1-24.

31. C.f. Katz, F & Lazarsfeld, "Personal Influence".

۳۲. محمدتقی نظریور، و مصطفی منتظری‌مقدم، «فرهنگ اعتماد ساز در اندیشه دینی و نقش آن در توسعه اقتصادی»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۳۱، ص ۴۵.

۳۳. همچنین در: قصص: ۱۴؛ شعراء: ۸۳ و ....

۳۴. Field در مقاله تحت عنوان «مواجهه سرمایه اجتماعی و انسانی» جدولی از تمایز بین سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی را نشان می‌دهد. در اینجا ما بر طبق چارچوب این جدول، سرمایه مذهبی و ویژگی‌های آن را نیز به آن اضافه می‌نماییم.

۳۵. شولر و همکاران^{۲۵}، ۱۹۹۶، ص ۳۲.

۳۶. حسن دلیری، اثر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در استان‌های ایرانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ص ۳۲.

۳۷. همو، «سرمایه اجتماعی، سراب یا مدینه فاضله»، حقوق اقتصادی، ش ۴ و ۵، ص ۷۸.

۳۸. ر.ک: توبه: ۷۲؛ فصلت: ۳۰؛ نساء: ۲۴.

۳۹. همچنین در: فاطر: ۵؛ ذاریات: ۵؛ یونس: ۵۵.

۴۰. حسن دلیری، اثر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در استان‌های ایرانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ص ۹۸.

۴۱. همچنین: مائده: ۱۱۹؛ احزاب: ۳۵.

42. Moral Hazard.

کژمنشی یا مخاطرات اخلاقی مصداق عمل پنهان است. به این معنا که یک طرف مبادله، عملی انجام دهد که بر رفاه طرف دیگر اثر بگذارد، اما طرف دوم نسبت به آن عمل بی اطلاع باشد. مصداق بارز این موضوع مسئله کارگزار کارفرما است.

43. Adverse Selection.

کژگزینی مربوط به گزینش نادرست است. برای مثال در بازار کار کارگران با بهره‌وری پایین تمایل دارند خود را از دسته کارگران با بهره‌وری بالا معرفی کنند و این نوعی از کژگزینی است.

منابع

- پیران، پرویز و میرطاهر موسوی و میرطاهر شیبانی (۱۳۸۶). «کار پایه مفهومی و مفهوم سازی سرمایه اجتماعی»، *رفاه اجتماعی*، شماره ۲۳.
- دلیری، حسن دلیری، «اثر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در استان‌های ایران»، *پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد*، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، (ب، ۱۳۸۸).
- دلیری، حسن، «سرمایه اجتماعی، سراب یا مدینه فاضله»، *حقوق اقتصاد*، شماره چهارم و پنجم، ص ۷۴-۸۵، (الف، ۱۳۸۸).
- رنانی، محسن و حسن دلیری، «ایا سرمایه اجتماعی واقعاً سرمایه است؟»، *راهبرد یاس*، ش ۱۹، پاییز ۱۳۸۸.
- شجاعی‌زند، «نقش روشنفکری دینی در عرفی شدن: منع یا تسهیل»، *راهبرد فرهنگ*، ش ۴، ص ۷-۲۵، ۱۳۸۷.
- عزتی، مرتضی و لطفعلی عاقلی، «سرمایه مذهبی: ماهیت، عناصر تشکیل دهنده و آثار آن»، *مجموعه مقالات همایش اقتصاد اسلامی و توسعه*، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی، اردیبهشت ۱۳۸۷.
- مهرگان، نادر و حسن دلیری، «نقش سرمایه مذهبی (اخلاق) در توسعه اقتصادی»، *راهبرد یاس*، ش ۲۱، بهار ۱۳۸۹.
- موبدفر، رزیتا، «بررسی روند تحولات سرمایه اجتماعی و پیامدهای اقتصادی آن در ایران: ارائه یک الگوی نظری»، *پایان نامه مقطع دکترای اقتصاد*، اصفهان، دانشگاه اصفهان، دانشکده اقتصاد و علوم اداری، ۱۳۸۵.
- نظریور، محمدتقی و مصطفی منتظری مقدم، «فرهنگ اعتماد ساز در اندیشه دینی و نقش آن در توسعه اقتصادی»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۳۱، ص ۶۹-۳۷، ۱۳۸۷.
- Arrow, K.J, "Observations on Social Capital. In: Dasgupta P, Serageldin I (Eds) Social Capital: A Multifaceted Perspective. *The World Bank, Washington DC*, PP. 3-5, 2000.
- Breier, M. Visser, M." The Free Rider Problem in Community-Based Rural Water Supply: A Game Theoretic Analysis", *Southern Africa Labour and Development Research Unit Working Paper Number 06/05*. Cape Town: SALDRU, University of Cape Town, 2006.
- Carpenter, Jeffrey P. , Amrita G. Danieri, Lois M. Takahashi," Cooperation, trust, and social capital in Southeast Asian urban slums", *Journal of Economic Behavior & Organization* Vol. 55 (2004) 533-551, 2004.
- Coleman, J, *Foundation of Social Theory*, Belknap Press, Cambridge MA, 1994.
- Field, J., *Social Capital*, Rutledge Taylor & Francis Group, London and New York, 2003.
- Guiso, I. and Lui Gi Zingales, "The Role Social Capital in Financial Development", *NBER Working Paper*, No. w7563, 2001.
- Hanifan, L., "The Rural School; Community Center", *Annals of American Academy of Political and Social Science*, 67, PP. 130-138, 1916.
- Katz, F & Lazarsfeld, "Personal Influence", *New York: FreePress*.
- Pollit, M., "The Economics of Trust, Norms and Networks", *Business Ethics: A European Review*, Blackwell Publishers, pp.119-128, 2002.
- Portes, A., "Social Capital: its Origins and Applications in Modern Sociology", *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, PP. 1-24, 1998.
- Putnam, R., *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*, Simon and Schuster, New York, 2000.
- Schultz, T.W., "Investment in Human Capital", *American Economic Review*. 1961, Vol. 51.
- Silkoset, R., "The Dark Side of Social Capital", Abstract submitted to the 2008 MOPAN conference.
- Svendsen, Gunner L.H and Svendsen, Gert T., "Measuring Social Capital: The Danish Co-Operative Dairy Movement", *Sociology Rurals*, vol. 40, No.1, PP.72-86, 2000.